

1917-ci ilin fevralında Rusiyada 300 ildən çox hakimiyyətdə olan Romanovlar sülaləsi devrildi və müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziya idarəçiliyi üzrə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi fəaliyyətə başladı. Yeni hökumət elan edirdi ki, I Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Rusiya ərazisində yaşayan xalqların müqəddəratı məsələsinə baxılacaqdır. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında V.İ.Lenin başda olmaqla bolşeviklər tərəfindən hakimiyyətin zorakı yolla ələ keçirilməsi Rusiyanın himayəsi altında yaşamağa məhkum edilən məzlum xalqların arzularını puça çıxardı. 1917-ci ilin noyabrında Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Burada Azərbaycan, erməni və gürcü nümayəndələri təmsil olunurdular. Bakıda S.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər bölgədəki daşnak qüvvələrini birləşdirərək, yerli əhaliyə qarşı qırğına hazırlaşdılar. Xüsusilə Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra Bakıda onların fəallığı artdı.

Mart soyqırımı tarixi sənədlərin işığında

Martın 29-da şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilahlı edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahlı ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş böyük sahibkar-məsenat H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paroxodun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilahlı olunmasını tələb etdilər. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazmağa, torpaq və

daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncığa gələn Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına kömək edəcəklər. Martın 18-də (təzə stillə 31 mart - A.İ.) səhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başladı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhaldən ruslar və gürcülər qalmışdı.

(ardı 6-cı səhifədə)

Tecavüzçü erməni mütləçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı iki yüz ilə yaxın bir dövrdə yeridilən soyqırımı siyasətinin məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, xarici havadarlarının köməyi ilə həmin yerlərdə Ermənistan dövləti yaratmaq idi. Bu mənfur ideyanı reallaşdırmaq istiqamətində ardıcıl olaraq hərbi, ideoloji və təşkilatı xarakterli tədbirlər həyata keçirilmiş və onunun gerçəkləşdirilməsi istiqamətində xüsusi cəhdlər göstərilmişdir. Xalqımızın çoxəsrlik tarixi kobudcasına təhrih olunmuş, ermənilərin tarixi qədimləşdirilmiş və şişirdilmişdir. Azərbaycanlılar tədricən doğma torpaqlarından qovulmuş, onların ərazilərində başqa ölkələrdən köçürülmüş ermənilər məskunlaşdırılmış, Azərbaycan toponimləri erməniləşdirilmişdir.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider

(əvvəlki 1-ci səhifədə)

Bakıda soyqırımı planı hələ 1917-ci ildən "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin dar-madağın edilməsi planlı surətdə mütləq hərbi erməni hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qəbaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilir: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə onun ətraflarında cismən məhv edilməsi, onların əmlakının və bütün var-dövlətlərinin qarət olunması və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə keçməsi ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi". (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2). Ağzınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırıb-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluqe Komissiyasının sədrinə yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılnc və xəncərlərlə döğ-ram-döğram və süngürlərlə dəşdik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin sümükərkəpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər" (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.20).

Təhqiqat komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin Mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyiti tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-aloğa bürünmüş evlə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18). Sənədlərə məlum olur ki, Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qay və əmlak müsədirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətçiləri və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvarın toprakları Təzəpər məscidi zədələnməmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 13-16, vər.25-26).

Təhqiqat komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklərin barəsində deyilir: "1918-ci il martın 18-də (köhnə təqvimlə-A.İ.) bir erməni zabiti, yarıncı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binaları arasında dala gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov gördüdü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının itfaxarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu əzəmətli bina yanmış məhv oldu. Yanğının söndürməyə adəm yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxa bilmirdilər, onları pulemyotlarla və top-tüfənglə atəşə tuturdular". Həmin zabiti "Daşnaksütyun" partiyasının rəhbəri Təvəv Əmiröv idi. Bu, həmin Təvəvdür ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağistan" məhmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edirdi. Bina yandırılan vaxtdək burada Quranın yenice çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılmışdır. Onların hamısı yanmış külə dönmüşdür. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18).

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı, erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak etdirirdilər. Təhqiqat komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, erməni əhalisinin bütün siniflərinin təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"de iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər. Burada nefxudular, mühəndislər, həkimler, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirirdi". (ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.791).

"Nikolay Buniatov" paraxodu komandanirinin köməkçisi Kazım Axundov yazır: Martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığıldırılmasına başlandıq. Onların arasında süngürlərlə didik-didik edilmiş və qılncıca tika-tika döğran-

mış 3 müsəlman gimnaziyaçısının, 11 gimnaziyaçı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlı meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanalma

Mart soyqırımı tarixi sənədlərin işığında

körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6748 meyiti gətirilmişdi. Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu "Kərpixana" deyilən yere aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə, bədənində beş süngü yarası olan və sağ körpüçük stümüyünə qılnc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əməmən bu körpənin ayağında süngü yarası vardır.

İkinci şəkildə iri mısraları divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmışlar. Daş ələ oradadır ki.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Bığının bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara "kişi" demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və süməkərkörpən meyitləri var idi. Körpənini əl-ayağını itlər gemirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova ələ ağır təsir göstərmişdi ki, o, daha fotosəkil çəkə bilməmişdi.

Qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxı dənizə və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları toplanmışdır. Burada bədnam S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirövün dəstəsi ağzınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanları yaşayın hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirilmişdi (ARDA, f.1061, siy.1, iş 108, vər.8-10).

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluy olmanın işğəncələr verilmişdi. Ermənilər ona axund olduğu məsciddə dəhşətli əzab verərək, bu Allah bəndəsinin saqqalının tüklerini bir-biri yulmuş, dişlərini, gözlerini çıxarmış, qu-laqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah götürmüş sayızsız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamı yandırılmış evinin heyətində sonralar təhqiqat komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz-İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərkən meyitlərin iri sümüklərini yığıb basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bir barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də cürümlüş meyitlərin qalıqları qalmışdır. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18).

Şamaxı qəzasının müsəlmanları yaşayın taxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış"ı dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədovun imzaladığı bu sənədə deyilir: "Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin an-

caq yanmış qəralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanları isə bütün Zaqafqaziyyəyə dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dillənir ki, acından ölməsinlər. Adlarını "bolşevik" qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycanca gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadığı ocaqlarını yandırılmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatlarının – şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirilmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, olan və yarananların siyahısı və s. əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kəndə

içəcəyəm" – deyən Amazasp siyahı-dən adları çəkilən adamların müklərində odayıb küle döndərmək üçün əmr verdi. Bütün bu hərəkətləri ilə o, son dərəcə qəddar və qaniçən olduğunu sübuta yetirirdi.

Amazasp Bakıdan mənfur Şamaxı rejimindən belə bir tapşırıq almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırıb məhv etmək, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq, sonra isə bu qırğını sünni və şiə məzhəbləri arasında toqquşma kimi qələmə vermək.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci ilin mayın 1-də Qubaya giren daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 mindən artıq olmuşdur. Ona görə də onlar silahlı dinc əhaliyə azğınlıqla divan tuta bilməmişdilər. Həmin azğınlığın miqyasını təsvir etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minədək müsəlmanın öldürüldüyünü xatırlamaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri demək idi.

Qubada törətdiyi qırğınlardan quduzlaşan Amazasp əliylin dinc əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: "Mən erməni xalqının və onun manafeyinin müdafiəçisiyəm. Mən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qisas alım. Mən bura qayda-qanun yaratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndərilmişəm. Məna əmr edilmişdir ki, Xəzər dənizindən Şahdağın kimi bu ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv edin...". O, daha irəli gedərək deyirdi: "Hazırda mənim Digah və Alpan kəndlərində döyüşlərindədir. Sonra Üçkün və Kılıd kəndlərinə keçərək, Şahdağ çatacağam". Doğrudur, müsəlman qanına susayan Amazaspın arzusu üyənədi qaldı. Üç gün davam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itkilərə məruz qaldı. Döyüş yeri tarixə "Qanlı dərə" kimi daxil oldu.

Amazaspın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir (M.Məlikməmmədovun "Qanlı dərə" əsərində istinad olunub).

Lənkeranda olan "Dikaya diviziya"ni tərkislah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqalın çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astarada bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darıdılmış, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkeran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Candar" paroxodu tərəfindən top atəşinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha şiddətlə davam etdi".

Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkerana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladılar. Onlar müsəlman yeməkanlarına girib oradakıları təhrih edib, pul verməkdən imtina edirdi, onları Osmanlı türklərindən qorumaq üçün sənəq çatmaq məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyələrini keçirtməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərin icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi işə yandırmaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yuzlərlə ev dağıtdılar və minlərlə günaşsız insanın həyatına son qoydular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Daşnak qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində bu qəzanın Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdi. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmışdı ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, bu qəzədə general Andranikin erməni əsrlərindən ibarət yaxşı təşkil olunmuş nizami qoşunları da var idi. Andranik erməni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya, bu ərazi Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın çox zəif silahlı müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdiyinə görə, ermənilər həmin əhaliyə qarşı gürünməmiş vəhşilikləri törətdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdıldığı, yer üzündən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları və sənədlərdə sadalınır.

Dağıdılan bu 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaranmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya

sikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermirdi. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapıb və güman edir ki, ermənilər müqəddəs yer sayılan məscidə toxunmazlar. Ancaq məscidi mühasirəyə alan erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atıb, sonra isə ona od vuraraq adamları birlikdə yandırdılar. Şəki kəndinin küçələrində iki yerə şaqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdı. İrmişdi kəndini talan edərkən ermənilər sümükərkəpə uşaq-ların süngülərə taxaraq göyə qaldırır, öldürülən meyitləri tika-tika döğra-yırdılar. Aqıdi kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul

min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdüən "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İravan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də XI qırımı ordunun Bakını, sonra isə Azərbaycanın bütün bölgələrini işğal etməsi Azərbaycanı erməni bütövlüklüyünə nail olmaq istəyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin döyüdü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Sovetləşəndən sonra Zəngəzur qəzası daxil olmaqla həmin ərazilər Sovet Ermənistanına "bağışlandı". Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütləvi insan qırğınları təsadüfi hadisə deyil, "Daşnaksütyun" partiyasının "böyük Ermənistan" yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırımı siyasəti olmuşdur.

etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınlara qarşı ən amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər. Çullu kəndində ermənilər yorğan-döşəkə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılncıca döğramişlər. Bağböyli kəndində isə 7 nəfər azərbaycanlı bir eve yığıb diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitləri əli, ayağı, başı kəsilmiş və o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, həmin azaların hansı meyitə məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə cəllad Andranikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə qara mali və yüz minlərlə davarı ermənilər tərəfindən sürülb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə, qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərində qaçib dağılmış əhalisinə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur (ARDA: f.894, siy. 4, iş 65).

1918-ci ilin avqustunda İğdir və Eçmişdən qəzalarda azərbaycanlıların qırğını Dronun rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi. Onun göstərişi ilə bu regionda azərbaycanlıların 60-dən çox kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinə qarşı ən sərt tədbirlər götürülmüşdü.

1918-ci ilin martına qədər İravan qəzasının 199, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmişdən qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə-yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırlarında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İravan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicənə öldürülmüş, sağ qalanları canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İrana, Osmanlıya və Azərbaycana pənah aparmışdır.

Qucaq rayonuun Vartanlı kəndində isə faciə belə başlanmışdır: Aprel ayının ortalarında iclas keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir yerə yığırlar. Təxminən 1200-1500 adam toplaşır. Keşiş Vahan iclası ağır, bir neçə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə məhraban yaşaması haqqında fikir söyləyir. Bir qədər sonra silahlı ermənilər içəri daxil olub keşişə bayıra çıxarır, qapını bağlayaraq, dəmindən içəriyə saman qarışıq nəfəs töküüb camaatı yandırır. Uşaq, qoca, qadın qırğırsız, ərşə qalxır, tüstüdən boğulurlar, özlərini itirənlər qapıya hücum çəkirlər.

Andranikin quldur dəstələrinin 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayın əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicənə qırılmış, yaxud öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmışdır. Erməni müəllifləri özləri bu faktı təsdiq edirlər. Tarixçi Z. Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931-ci illər" kitabında göstərir ki, 1920-ci ildə Ermənistan Sovet hökuməti qurularkən Sovet ermənilərindən bir qədər çox türk azərbaycanlı qalmışdı. 1918-ci ildə "İravan quberniyasının 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. İravan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya

Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən Mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizə saxtələşdirilməsi və ört-basdır edilməsi təkcə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtələşdirilməsi xalqımıza qarşı tarixən düşmən münaibət bəsləyən erməni xislətinin gücləndirilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxartdı ki, bunlardan aşağıdakılara diqqəti cəlb etmək yeri düzdür:

– 1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Milli hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altında ermənilər Azərbaycanı faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Nəticədə respublikada nəinki ziyalılara, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli adət-ənənələrimiz ayaq altına atıldı. Bütün bu işlərin iyracıları ermənilər oldu;

– bu gün müstəqil Azərbaycanın ən ağır problemləri və xalqın ən ağır dərdinə çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası ötən əsrin 20-ci illərində qoyuldu;

– bolşevik cildinə girən daşnaklar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular;

– otuzuncu illərin repressiyalarında ermənilər Azərbaycana qarşı yaranmış fərdsədən məhərrətə istifadə etdilər;

– 1947-53-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız öz ata-baba torpaqlarından (Qərbi Azərbaycan) didərgin salındı;

– 1990-cı ilin yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən başlayan qarşı Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Ümmiyüvəli, 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsasası bu Mart soyqırımının unudulmasının bilavasitə nəticəsidir;

– 1918-ci ilin martında erməni vəhşiliyindən canını qurtarıb Bakını tərk edən soydaşlarımızın qaçqın həyatı qan yaddaşımıza həkk olunsaydı, fikrimizə, bu gün biz bir milyon insanı qaçqınlıq taleyini yaşamağa məcbur edən erməni məkri qarşısında aciz qalmazdıq.

Nəhayət, Üzeyir bəy Hacıbəyovun 1919-cu ildə Mart soyqırımının lütdünlü ilə əlaqədar yazdığı "31 Mart" adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlamaq yerinə düzür: "Bugünkü vəzifəmiz o qara günləri yaddan çıxarmamaqdır və buna görə də himmət və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu Vətəni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şərəflə yaşatmağa çalışmaqdır".

Bəli,düşmənin əsrlər boyu türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti cavabsız qalmadı. Tarixdən ibarət götürən Azərbaycan xalqı həz bir zaman öz əzəli torpaqlarının düşmənin əsarətində qalmış faktı ilə barışa bilməzdi və barışmadı.

2020-ci ilin sentyabrın sonlarında müzəffər Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Qarabağı düşmənin işğalından azad etdi. Tarixə 44 günlük müharibə kimi daxil olan bu zəfər düşmən işğalında olan torpaqlarımızın azad edilməsi və səhildərimizin intiqamının alınması ilə nəticələndi. Bu gün şərəflə və qürur hissi ilə deyirik:

Qarabağ Azərbaycandır!

Anar İSGƏNDƏROV,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri
doktoru, professor